

Не екранізація, а імпровізація. «Intermezzo»: нездійснений задум Сергія Параджанова

Лариса Брюховецька

*«Але якщо студія затисне його в лещата норм, примусить робити й затверджувати літературний, потім режисерський сценарій, потім передасть у Комітет... пиши пропало»
(Лесь Танюк. Щоденники)*

Слова, винесені в епіграф, написані 1965 року і стосувалися сценарію Сергія Параджанова «Київські фрески». І Лесь Танюк як у воду дивився – фільм, уже запущений у виробництво, зняти не дозволили. Згадані ним правила – проходження сценарію та його затвердження в інстанціях – були обов'язковими для всіх радянських кінематографістів. У випадку з Параджановим тим більше: його сценарії проходили всі етапи, але заборона була гарантована, адже він був під пильним наглядом спецслужб¹. Бо чим іще можна пояснити жорстке ставлення редакторів Держкіно до лауреата численних міжнародних кінофестивалів як не втручанням тих пильних наглядачів. Для них міжнародне визнання не було аргументом на користь митця, скоріше – навпаки. Вивчаючи справу його нездійсненого «Intermezzo» за однойменною новелою Михайла Коцюбинського, стало очевидним: якщо керівництво кіногалузю бажає підтримати кінорежисера і його творчий задум, воно знайде для цього можливість, якщо ні – все зробить, щоб блискучий сценарій потьмянів і втратив привабливість. Прикладом такого знецінення і є митарства сценарію Сергія Параджанова². Хоча в цьому випадку Голова Держкіно С. Іванов таки був «за», але на заваді стали оті невидимі наглядачі за «некерованим» режисером.

Робота над сценарієм – літературним і режисерським – тривала півтора роки. Дата найпершого документа у спра-

ві – 30 серпня 1970 року, а останнього – 17 лютого 1972 року. За цей час учасники процесу (редактори, члени сценарної редакційної колегії та художньої ради студії) ніби ходили по зачарованому колу, виставляючи нові й нові вимоги до Сергія Параджанова. Можна уявити, скільки нервів це йому коштувало. Відтоді минуло 50 років.

А починалося непогано: Сергій Параджанов подав Голові Держкіно С. Іванову заяву: «Впродовж шести років я не зробив фільму в Україні. Прошу терміново і безповоротно відкомандирувати мене в Главк Москви, звідки я буду направлений на постійне місце проживання і роботу. Київ. 14 липня 1970 року»³.

Сергій Параджанов подає на студію сценарій, і висновок на нього Першого творчого об'єднання і сценарної колегії був позитивний (цитую мовою оригіналу):

«По сюжетному построению и образному решению сценарий «Intermezzo» представляет собой оригинальное и глубокое по мысли произведение.

Сценарий в какой-то мере полемичен, ибо не отвечает привычным канонам и представлениям о кинодраматургических произведениях»⁴.

Далі йдуть аргументи на підтвердження високої оцінки: вказується час дії (1907–1910 роки) та місце (провінційне місто і село), зазначається, що в сюжет покладено спробу митця відійти від суворої дійсності того часу, від переслідувань поліції, від розгулу чорносотенної реакції, від безмовного народу, нарешті – від себе самого, свого безсилля що-небудь змінити в страшному антилюдяному капіталістичному суспільстві. Єдиний вихід з кризи, – підкреслено у висновку, – художник бачить у спробі відійти від суспільства, від боротьби у вселенську гармонію сонця, полів, лісів. Проте гармонії немає – є зіткнення з рабством. Але

¹ Див: Дзюба Марта. КДБ про Параджанова. Документи із розсекреченого архіву // Сергій Параджанов і Україна. – Збірник статей і документів. – Упорядник Лариса Брюховецька. – К.: Редакція журналу «Кіно-Театр», Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. – С. 152 – 179.

² Про цей сценарій згадано у книжці «Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність» (упоряд. Роман Корогодський і Світлана Щербатюк, К.: «Спалах», 1994), де подано кілька документів з архіву, зокрема, протокол фатального для Параджанова обговорення режисерського сценарію від 17 лютого 1972 року.

³ Невідомі матеріали про Сергія Параджанова. Публікація Тамари Шевченко // Кіно-Театр. – 1996. – №5. – С. 7.

⁴ Заключение Первого ТО и сценарной коллегии студии на литературный сценарий «Интермеццо». Автор и режиссер С. Параджанов // Дело сценария «Интермеццо». – Центральный державный архив-музей литературы и искусства. – Фонд 670. – Опис 1. – Справа 2329.

душа не впала у відчай, навпаки, знайшла нові сили служити своїм мистецтвом людям.

Те, що Параджанов відібрав найнеобхідніше і найяскравіше в письменника, мовиться у висновку, видно в епізодах «Паперові голуби», «Подорож у поїзді», «Квартирна самотність», «Сонячні поля»⁵. «В драматургії сценарію, – підкреслюють редактори Іван Драч та Євген Хринюк, – поєдналися два шари: історичний (факти, події, фото) і суб'єктивний. В майбутньому фільмі відсутні діалоги, тому зоровий ряд повинен стати одним з головних не тільки смислових, а й емоційних компонентів.

Сценарій – не екранізація, а імпровізація на тему, що не суперечить духові твору. Цим і пояснюються деякі «відступи» авторів сценарію від першоджерела»⁶.

Були і зауваження. Перше стосувалося головного героя. Бо хоча він – особистість складна й багатогранна, треба було вирішити, як його трактувати: подавати як конкретно-історичну особистість (твір автобіографічний) чи як узагальнений образ художника (потреба визначитися з героєм звучатиме і в наступних висновках, аж поки остаточно не зникнуть будь-які асоціації з Михайлом Коцюбинським). Друге зауваження стосувалося історико-соціального тла доби, її точнішого означення. І нарешті редактори радили наділити героя більшою активністю, надавши йому риси «бунтарської непримиренності з капіталістичним суспільством».

Та краще б вони не згадували про імпровізацію – таке в радянському кіно не допускалося, а популярні в 1960-х «фільми без інтриги» зазнавали офіційних атак, їх звинувачували в бездіяльності й навіть забороняли. Але то були стрічки про сучасність – тут же в Параджанова був міцний фундамент – Коцюбинський, яким він захоплювався.

Висновку передувало колективне обговорення – студія високо оцінила концепцію майбутнього фільму та його форму, адже Параджанову вдалося трансформувати новелу Коцюбинського в образну мову кіно. Він знайшов у цьому творі співзвучний йому настрій і прагнув утілити його в тій формі, яка вже утвердилася в кращих фільмах європейських країн.

В.о. директора студії Г. Шандибін завізував висновок і 31 серпня 1970 студія уклала з Параджановим договір. На доопрацювання Параджанову дали два місяці. Його горіння роботою видно вже в тому, що вдосконалений сценарій він подав не через два місяці, а через кілька днів, про що свідчить акт про виплату Параджанову 10% гонорару. Сценарій тут же передають в Держкіно України.

Як правило, на першому етапі Комітет обмежувався ре-

дакторськими вказівками. А цього разу відгук у формі листа директора студії Василю Цвіркунову, датованого 14 вересням, написав особисто голова відомства Святослав Іванов. Він був інтелігентом, одним із небагатьох чиновників за всю історію українського кіно, який мав хорошу філологічну освіту. В листі він аналізує один з найкращих, за його словами, творів вітчизняної класичної революційної літератури, дає директивні вказівки для екранізації й повідомляє, що Комітет вважає за можливе укласти договір на написання сценарію. Як це розуміти? Сценарій же написаний! С. Іванов так не вважав, назвав його «ескізом» і виклав свої критичні і творчі зауваження з шести пунктів (подаються скорочено).

«1. Коцюбинський написав цей твір під впливом ленінських, більшовицьких виступів проти реакції. Ленінські слова «жити в суспільстві й бути вільним від суспільства неможливо» знайшли втілення в Коцюбинського. Параджанов виносив, виплекав свій задум і вже в першому ескізі сценарію показав, що підходить, в основному філософськи правильно.

2. Під час обговорення висловлено, щоб Сергій Параджанов надав сценарію більшого історизму. Факти дібрано, але згадувати тут справу Бейліса, 300-річчя дому Романових було б антиісторично. Студії забезпечити Параджанова кваліфікованою консультацією, відповідною літературою, зв'язатися з музеями, які характеризуватимуть історичну добу.

3. Це стосується і біографічних моментів. Порада – не згадувати Аплаксину»⁷.

4. В сценарії – передчуття Коцюбинського трагедії Світової війни. Слова до селянина «Погаси сонце» – це про революцію, а не про Світову війну.

5. Художня структура твору Коцюбинського складна: селянин, терор, голос самотності й песимізм – все це потребує дальших пошуків. Літературознавці порівнюють «Intermezzo» і «Мати» Горького. Нам не пробачать, якщо б ми не наповнили «Intermezzo» високим революційним звучанням, не знайшли точні і тонкі засоби. Параджанов ставить саме такі завдання. Слід підтримати митця в новаторських пошуках.

6. Коцюбинський писав у листі до О. І. Аплаксині: «Ужасно боюсь за свою роботу. Ну а если она выйдет бледной, неинтересной, никому ненужной». Питання, як сприйме глядач, не може не хвилювати нас»⁸.

Нагадуванням про глядача чиновники нерідко маніпулювали, адже, по-перше, глядач не однорідний – для когось такі фільми не зрозумілі, а для когось необхідні, бо рухають мистецтво кіно вперед. Утім С. Іванов дає дозвіл передбачити в плані 1971 року постановку цього фільму.

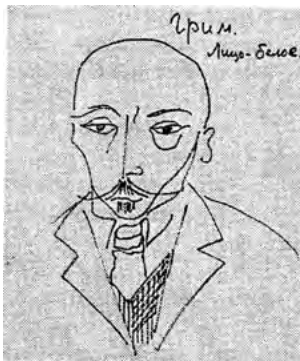
Василь Цвіркунов письмово пояснює головному редакто-

⁵ У варіанті сценарію «Intermezzo», надрукованому в книзі «Сергей Параджанов. Исповедь» (С-П: Азбука, 2001), є 11 розділів: Голуби с иллюстрированными крыльями..., Разыгравшееся воображение, Утро, Молоко, Натюрморт, Хлеб, Три белые овчарки, Кононовские поля, или Поля в июне!!!, Жаворонок, Патриотическая сцена – прощание ратника, Гимн солнцу. Вони різного обсягу, деякі на 11 стор., а «Натюрморт» має два рядки.

⁶ Заключение Первого ТО и сценарной коллегии студии на литературный сценарий «Интермеццо»...

⁷ Аплаксина Олександра Іванівна (1880 – 1973) – тоді працівниця Чернігівського статистичного бюро, близька приятелька М. Коцюбинського. Листи до неї він писав російською мовою.

⁸ Лист С.П. Іванова директору кіностудії ім. О. Довженка В. Цвіркунову від 14 вересня 1970 // Дело сценария «Интермеццо». – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. – Фонд 670. – Опис 1. – Справа 2329.

Сергій Параджанов. Ескізи до нездійсненого фільму «*Intermezzo*». 1970-1972.
З книги «Сергей Параджанов. Исповедь».

ру студії Ю. Бедзика, що намір Параджанова заслуговує на підтримку і що в сценарії є низка епізодів, які підтверджують можливість повноцінного здійснення задуму («Ранок», «Хліб», «Жайворонок»), виписана зустріч з селянином. Цікава спроба фотодокументального відтворення доби, хоча це, можливо, потребує і додаткового відбору й уточнення. Заслуговують підтримки епізоди: «Мое передбачення», тема пісні «Вічний революціонер» (тут директор застерігає від надмірної завуальованості), а також «Гімн сонцю». Але в сценарії, – пише Цвіркунов, – зараз є ще багато штучних, непереконалих і непотрібних епізодів. Є ряд місць, які викривлюють уявлення про художнє світосприйняття історичної дійсності М. Коцюбинським. Це зумовлює необхідність дальшої роботи⁹.

Темп роботи Параджанов не збавляє. Вже 29 вересня 1970 студія, зазначивши кілька зауважень, схвалює черговий варіант. Головний редактор Ю. Бедзик, директор Першого творчого об'єднання М. Козін і редактор Є. Хринюк пишуть: «Враховуючи, що Параджанов погоджується з нашими критичними зауваженнями, ми вважаємо, що їх можна зробити вже в режисерській розробці». Та, на жаль, вищу інстанцію, вже в особах редакторів Держкіно Ю. Новікова та Г. Зельдовича, це не переконало. Обидва вони 13 жовтня пишуть листа В. Цвіркунову і Ю. Бедзику із зауваженнями на 5 сторінках¹⁰, а на додачу О. Левада окремим листом дає вказівку: «Повідомити про заходи, вжиті студією. З листом сценарно-редакційної колегії ознайомити всіх редакторів студії й учасників обговорення сценарію». На першій сторінці цього листа свої автографи, що підтверджують ознайомлення, поставили 9 редакторів студії. Отже, за справу взялися серйозно.

Майстри обороняють все оригінальне і незвичне – заступник головного редактора Ю. Новіков та член сценарно-редакційної колегії Г. Зельдович – побачили в сценарії багато «штучних непереконалих і непотрібних місць».

Вони процитували ті місця і винесли вердикт, що «ці образи здаються близькими до модерністської символіки», що вони «скоріше з естетики Кафки, а не Коцюбинського». Мали рацію і щодо модернізму, і навіть щодо Франца Кафки; та ця паралель не мала б дивувати, адже творили письменники в один час, – і було б цікаво побачити цей час на екрані, та біда в тому, що і модернізм, і Кафка були не бажані в СРСР. Далі – гірше, бо Параджанов звертається до «хибних асоціацій»: «Ряд епізодів сценарію, – пишуть Новіков і Зельдович, – перенасичені хворобливими асоціаціями, образами. Приписані героєві сценарію рефлексії і самовідчуття в більшості випадків були б доречні в показі декадентів, проти яких Коцюбинський виступав»¹¹. Тут уже хотілося б їх запитати – чи читали вони «*Intermezzo*»? Але для наглядачів ні твір письменника, ні сценарій не мали особливого значення – вони знали, що треба «зарізати».

Після частковостей, як і належить, підсумок – не туди рухається автор! «Параджанов у сценарії відійшов від естетики поетичного реалізму свого відомого фільму «Тіні забутих предків». Ясна річ, літературна стилістика «*Интермеццо*» певною мірою вимагала пошуку відповідних кінематографічних засобів. Але надійною основою таких пошуків повинні були стати його здобутки саме в естетичній системі поетичного реалізму, а не символіки, що тяжіє до сучасних модерністських течій в кіно. <...>

Радянське революційне кіномистецтво завжди було сильне своїм народним, демократичним характером. <...> С. Параджанов відступив від завойованих ним у «Тінях забутих предків» естетичних позицій»¹². Ну а висновок? Роботу слід продовжити, а студія має надати авторові колективну допомогу.

Цій баталії пасує назва «осінній марафон». Саме того року (точної дати немає) Святослав Іванов надсилає першій особі УРСР Петру Шелесту листа, де стає на захист Сергія Параджанова – безпрецедентний випадок.

Закінчення в наступному номері

⁹ Лист В. Цвіркунова Ю. Бедзику // Дело сценария «Интермеццо». – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. – Фонд 670. – Опис 1. – Справа 2329.

¹⁰ Повний текст цього листа див.: Лист сценарно-редакційної колегії від 13 жовтня 1970 р. // Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність. – К.: Спалах, 1994. – С. 168 – 171.

¹¹ Лист сценарно-редакційної колегії Держкіно УРСР // Там само.

¹² Там само. – С. 170 – 171.